

İQTİSADİYYAT VƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

AQRAR BÖHRAN: SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏR

S.V.SALAHOV, iqtisad elmləri namizədi

Bazar iqtisadiyyatına keçid, postsosialist məkanında siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin tarixi baxımdan çox qısa bir zamanda baş verməsi bu məkanda elmi-nəzəri baxışların kökündən dəyişməsinə rəvac verdi. Hazırda qloballaşma ideologiyası əsasında reallaşdırılan yeganə dünyəvi iqtisadi sistemin - kapitalizmin yeni əsaslar üzərində modernləşdirilməsi onun alternativsizliyini diqqət etməkdədir.

Sosialist təsərrüfatçılıq sisteminin birdən birə tənzümlə uğramasının və müasir kapitalizm ideologiyasının cəhanşümül qələbəsi artıq mübahisəli və müqayisəli elmi araşdırmaların əsas predmetinə çevrilmişdir. Təbii ki, aparılan elmi araşdırmalar problemin hələki, heçdə kompleks təhlilini əhatə etmək iqtidarında deyildir. Bu baxımdan sistem dəyişikliklərinin başlanmasından əvvəl baş qaldıran və uzun müddət davam etməsilə insanların ictimai, siyasi və iqtisadi həyatını dəyişdirən, dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin və ümumiyyətlə varlığını sual altında qoymaq imkanında olan iqtisadi böhran kateqoriyasının mahiyyətinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan aqrar sahədə baş verən böhranların səbəblərinin, istiqamətlərinin, nəticələrinin və onların aradan qaldırılması istiqamətlərinin araşdırılması da vacib məsələlərdəndir. Məhs bu baxımdan müasir iqtisadçı alimlərin araşdırmaları və onların gəldikləri nəticələr maraqlıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, əgər kənd təsərrüfatında bir-birinə tam zidd olan hadisələr və proseslər (məhsulun tələb ediləndən artıq istehsal edilməsi və istehsalın tənzümlə) eyni bir terminlə ifadə edilirsə, onda iqtisadi böhran, o cümlədən aqrar böhran nə deməkdir? Ona görə də ilk növbədə "böhran" anlayışının məzmununu açıqlamaq, zərurəti yaranır. Məsələn, V.İ.Dalın "İzahlı lüğət"ində deyilir ki, böhran müəyyən zaman çərçivəsi əlavələr (keçid dövrü) ilə məhdudlaşan ağır və çətin dönüş vəziyyətidir.

Aqrar böhran anlayışına gəldikdə isə, yuxarıda göstərilən tərifə və əsasən də sovet siyasi iqtisad elminə görə çətin vəziyyətlər hər bir sahədə yarana bilər. Lakin ölkədə zorla qəbul etdirilmiş psevdososializm şəraitində bu mümkün deyil. Elə buna görə də nəzəri və əməli fəaliyyətdə göstərilirdi ki, aqrar böhran kapitalizmə xas olan kənd təsərrüfatı məhsullarının tələb ediləndən artıq istehsal olunması və onu müşayiət edən hadisələrdir (qiymətlərin azalması, işsizliyin artması və s.). Yəni böhran halı sosialist kənd təsərrüfatı sistemində xas ola bilməz.

Əslində keçid dövrünün sistem böhranı və onun tərkib hissəsi olan aqrar böhran əslində sosialist idarəetmə sisteminin kənd təsərrüfatında kənddə apardığı eksperimentlərin nəticəsi kimi qiymətləndirilməkdədir. Bu böhran istehsalın tənzümləndə və başqa kəmiyyət göstəricilərinə deyil, sovet kəndlilərinin ağır, hüquqsuz, həqarətli vəziyyətində təzahür edirdi.

Aqrar böhranın ümumi başlanğıcı Stolikin aqrar islahatının gedişini dayandırmış, Birinci Dünya müharibəsi dövrünə aid edilir. Lakin sonrakı dövrlərdə kənddə və

bütövlükdə ölkədə reallaşdırılmaqda olan marksist təlimi ifrad hədd dərəcəsinə çatdırılmış, Stalin diktaturası dövründə isə bu təlim misli görünməmiş dəhşətli formalar almışdır. İndidən araşdırmalar göstərir ki, bu təlim həyata keçirildikdə aqrar böhran baş verəcəyi əvvəlcədən qəti məlum idi. Çünki mülkiyyət hüququndan iqtisadi azadlıqdan məhrum edilmiş insan məhsuldar əməyə, sahibsiz torpağa sahibkar münasibəti bəsləyə bilməzdi. Kəndli fundamental vətəndaş hüququndan - mülkiyyət hüququndan məhrum edildiyindən o təbii olaraq mövcud mühitə laqeyd münasibət göstərirdi.

Buna görə də mübaligəsiz deyə bilərik ki, sosialist dəyişiklikləri deyilən bu proseslərdə ən ağır yük kəndlilərin üzərinə düşürdü. Kənddə sosialist dəyişikliklərinin, əslində isə bolşeviklərin hakimiyyətinin kəndlilərlə müharibəsinin əsas istiqaməti ilk növbədə qənaətgil və zəhmətkeş kəndlilərə qarşı yönəlmişdir. Kəndliləri bir-birinin üzərinə salıxdırmaq üçün birinciləri "qolçomaqlar" adlandırırdılar. Bu məsələdə bədnam "yoxsul komitələrini", sonra isə ortababların və ümumiyyətlə bütün kəndlilərin köməyindən istifadə edilirdi. "Qabaqcıl" nəzəriyyənin və ondan irəli gələn zorakılıq metodlarının praktiki tətbiqini qəbul etməyənlərin hamısı qolçomaq, qolçomaq əlaltısı və xalq düşməni hesab edilirdi. İqtisadi məcburetmə və əsrlər boyu yoxlanılmış bazar mexanizmi vasitəsilə stimullaşdırılması əvəzinə hakimiyyətin ələ keçirilməsində dünənki müttəfiqinə qarşı zorakılıq tətbiq edilirdi. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki indiki fermerlər də bəzən iri istehsalın dağıdıcısı hesab edirlər.

Son nəticədə zorakılıqla həyata keçirilmiş kollektivləşmə nəticəsində kəndlilər torpaqdan tamamilə məhrum edilmiş, kənd isə kəndlisiz qalmışdır. Zorakı yolla kollektivləşmə ilə əlamətdar olan XX əsrin 20-ci illərin axırlarından etibarən kəndlinin ətrafında "bolşevik çəpəri" nəzəriyyəsi tam miqyasda həyata keçirilmişdi. Nəticədə böhran halları xarakterik olmuş, əkinçinin həyat fəaliyyətinin bütün təbii və fundamental əsaslarını sarsıtmış, torpağın özü korlanmışdır. Sovetlər ölkəsində yaranmış və sonradan onilliklər boyu davam etmiş aqrar böhranın əsas mənbələri bunlardır.

1950-1960-cı illərdə şəhərlə kənd arasında iqtisadi münasibətlərdə ciddi pozitiv irəliləyişlər baş verdi. Kəndlilərə müəyyən qədər pul ödəməyə başladılar, kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu artdı. Lakin bütün bu tədbirlər əvvəlki sistem çərçivəsində həyata keçirilir, kəndlilər dövlətin hüquqsuz maddəli işçisi olaraq qalırdı. Torpaq üzərində mülkiyyət cəmiyyətə yox dövlətə, onun məmurlarına məxsus idi, istehsalçıdan ötrü isə torpaq heç kimin olmayan birgə mülkiyyət idi. Bu vəziyyət, insanları təşəbbüskar əməkdən uzaqlaşdırır, hələ də kökü kəsilməmiş ələbaxımlıq, dövlətə ümid etmək psixologiyasını doğururdu.

1960-1970-ci illərdə ayrı-ayrı sovet aqrar iqtisadçıları, böhranın aradan qaldırılması üçün alternativli olmayan şərt kimi radikal struktur və bazar dəyişiklikləri aparılma-

sının zəruriliyini göstərməyə cəhd etsələr bu cəhdlər cavabsız qalmışdır. Lakin iqtisadiyyatda kommunist ideali olan inzibati amirlik sistemi çərçivəsində kənd təsərrüfatında istifadə edilən külli məbləğdə əsaslı vəsait qoyuluşları və ümumi resurslar get-gedə daha az səmərə verir, kreditlər hesabdan silinir, torpaqdan və texnikadan israfçılıqla istifadə edilir, meliorasiya işləri üçün ayrılmış vəsaitlər sözün hərfi mənasında mənimlənilir, əmək məhsuldarlığı aşağı səviyyədə qalırdı. Elə aqrar böhranın səciyyəvi cəhətləri bu faktlarda təzahür edirdi.

Bu illərdə ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan təlabatı əsasən idxal hesabına ödənilirdi. Ayrı-ayrı illərdə idxalın həcmi 15-17 milyard dollara və daha artıq məbləğə çatırdı. Bununla bərabər sovet kənd təsərrüfatı sistemi artıq yetişdirilmiş məhsulun külli miqdarda itgisini "obyektiv olaraq" şərtləndirirdi. Bu sistemin mövcud olduğu dövrdə kənd təsərrüfatında itgilərin həcmi yüz milyard dollarlara çatırdı. Bu isə aqrar böhranın daha bir aşkar əlaməti idi. Əgər bu itgiləri və külli miqdarda ərzaq idxal edilməsinə baxmayaraq ərzaq bazarında vəziyyətin heç də ürəkaçan olmadığını nəzərə alsaq etiraf etməliyik ki, həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi bir qədər artması və ya sabit qalması barədə statistik məlumatlar "aqrar cəbhədə" əsl real vəziyyəti əks etdirmirdi.

Ümumi iqtisadi baxımdan sovet aqrar quruluşunun çürüməsi bazar münasibətlərinin məhdudlaşdırılmasının və onlara təzyiq göstərilməsinin obyektiv nəticəsi idi. Bu, kəndli mülkiyyətinin, ilk növbədə torpaq üzərində mülkiyyətin dövlətləşdirilməsinin məntiqi yekunu idi. Nəticədə kənd təsərrüfatının "yüksəldilməsi" və ya "inkişaf etdirilməsi" barədə çoxsaylı qərarlar, dövlət üçün ağır yük olan resursların cəlb edilməsi, eləcə də 1982-ci ildə qəbul edilmiş Ərzaq Proqramı arzu edilən nəticələri vermədi və aqrar böhranın dərinləşməsinin qarşısını almadı.

Statistik məlumatlara görə, 80-ci illərin birinci yarısında kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı 1976-1980-ci illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə 1%-dən az olmuşdur. Taxıl, pambıq, şəkər çuğunduru, kartof istehsalı azalmış, yalnız heyvandarlıq məhsulları istehsalı bir qədər artmış, bu da əsasən mal-qaranın baş sayının artırılması hesabına mümkün olmuşdur. Tarlaların məhsuldarlığının artımı, demək olar ki, dayanmışdır. İnamsız, yarımçıq yenedənqurma da ciddi səmərə vermədi, çünki bu tədbirlər elə həmin inzibati amirlik sistemi çərçivəsində, iqtisadiyyata zorakı müdaxiləsi şəraitində həyata keçirilirdi. Bu, bütövlükdə aqrar-ərzaq sistemində böhranın genişlənməsinin təzahürlərindən biri idi. Ərzaq mağazaları yarıboş vəziyyətdə idi. kartoçka sistemi elementləri tətbiq edilirdi. Kəndlilər özləri ərzaq almaq üçün şəhərə getməyə məcbur idi, çünki tamamilə səmərəsiz, ehtiyatlardan israfçılıqla istifadə edilməsinə əsaslanan sərt inzibati amirlik sistemi çərçivəsində həmin məhsullar "planlı qaydada", faktiki olaraq məcburi şəkildə kəndin əlindən alınırdı. Bu dövrdə kənd əhalisinin qocalması prosesi gedir, cavanlar kəndləri tərk edirdi. Çünki kənddə ümumi sosial şərait qənaətbəxş deyildir. (2)

Yuxarıda şərh edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, məhz bolşeviklərin kəndlilər üzərində apardığı, elmi məntiqdən və elementar dərrakə təzahürlərindən məhrum

olan eksperimentlər nəinki kənd təsərrüfatında kəskin böhrana səbəb olmuş, həm də ümumi sistemin böhranı ilə nəticələnmişdir. Bu böhranın əsas əlamətləri külli miqdarda məhsul itgisi və maliyyə, maddi, torpaq ehtiyatlarından israfçılıqla istifadə edilməsindən daha çox kəndlilərin vətəndaş hüquqlarının və iqtisadi azadlıqlarının məqsədyönlü şəkildə tapdalanmasında təzahür edirdi. Təbii ki, aqrar sahədə baş vermiş uğursuzluqlar ümumi iqtisadi böhranın bir tərkib hissəsi idi.

Ölkəni bürüyən dağıdıcı iqtisadi böhran yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sərt inzibati amirlik sisteminin elmə əsaslanmayan radikal uzun illər, bir əsrə yaxın dövrdə idarəçilik fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi idi.

Məhs bu sistem böhranı bütün sosialist ölkələrini və sovet məkanını bürüyündən sosialist lagerinin və sovetlər ittifaqını dağıdan proseslər başlandı və bir qütblü global iqtisadi sistemin əsası qoyuldu.

Soset sosialist təsərrüfatçılıq sisteminin bir hissəsi olan Azərbaycanında iqtisadiyyatında XX əsrin sonlarına qeyd olunan məcrada əsaslı dəyişikliklər baş verdi. (3)

XX əsrin 80-ci illərinin axırında Ermənistan Azərbaycana qarşı başladığı işğalçı müharibə, sonralar daha da güclənən milli azadlıq hərəkatının sovet ölkəsində ilkin olaraq Azərbaycanda reallaşması 1991-ci ildə bu ölkədə suveren dövlətçiliyin bərpası ilə nəticələndi. Lakin gənc müstəqil dövlət dağılmaqda olan bir sistemin müflis bir iqtisadi varisi idi. Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun tərkib hissəsi olan aqrar sahəni bürümüş və getdikcə daha da dağıdıcı xarakter alan ictimai-siyasi sabitsizlik, iqtisadi böhran ölkədə fəaliyyətli durum yaratmışdı.

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq həyata keçirilən aqrar islahat strateji baxımdan inzibati paylaşdırma iqtisadi münasibətlər sisteminin radikal şəkildə sosial yönümlü, ardıcıl bazar sistemə çevrilməsinə istiqamətlənmişdir. Təbii ki, iqtisadi təfəkkürdə, təsərrüfatçılığın metodlarında və mexanizmində olan etalətin aradan qaldırılmasını, bazar islahatlarının zəruri sosial bazasının yetişməsinə, kənd təsərrüfatında və bütövlükdə aqrar sahədə təsərrüfatçılıq subyektlərinin bazar iqtisadiyyatına xas olan sahibkarlıq prinsiplərinə və mexanizmlərinə yiyələnməsinə nəzərdə tutan bu cür dəyişikliklər üçün uzun keçid dövrü tələb olunur.

Elmi baxımdan bütün bu dövr üçün bazar tipli aqrar münasibətlərin, o cümlədən islahatın həyata keçirilməsində nəzəri əsaslandırma, prioritetlərin seçimi, istehsalatda və sosial sahədə müvafiq proseslərin hüquqi və iqtisadi baxımdan tənzimlənməsi üçün adekvat tədbir və mexanizmlərdən istifadə edilməsi məsələləri də daxil olmaqla bu münasibətlərin təşəkkülünün və hərtərəfli inkişafının strategiyası sistemli şəkildə işlənilib hazırlanmalı və mərhələlər üzrə təshih edilməlidir.

Azərbaycanda aqrar dəyişikliklər 10 ildən çox bir müddətdir ki, davam edir. İnzibati amirlik sisteminin bazar sistemi ilə əvəz edilməsi, istehsalın demokratiyasına, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi azadlığına və özünüidarəsinə üstünlük verilməsini nəzərdə tutan strateji kurs çətinliklə də olsa həyata keçirilməkdədir. Aqrar islahatın konsepsiyasının, onun strategiya və taktikasının zəruriliyinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, bu konsepsiyanın dəqiq və arqumentləşdirilmiş olması prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir.

Burada aqrar islahatın həyata keçirilməsində qazanılmış uğurlar və yolverilmiş nöqsanlar obyektiv təhlil edilməlidir.

Aqrar münasibətlərdə bazar sistemində keçidin artıq geridə qalmış mərhələsi kənd təsərrüfatında və bütövlükdə aqrar sahədə həyata keçirilən islahatların pozitiv və neqativ nəticələrinin uzlaşdırılması ilə səciyyəvidir.

Əslində iqtisadi münasibətlərin bazar sistemində məqsədyönlü şəkildə, keçid dövrünün qanunauyğunluqlarına ciddi və müvafiq qaydada istiqamətlənmə, dövlətin kənd təsərrüfatını və bütövlükdə aqrar sahəni sabit və səmərəli inkişaf etdirmək istiqamətində tutduğu kurs, sivil ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, alternativsiz kursdur. Azərbaycanda, MDB-nin üzvü olan bir sıra başqa ölkələrdə, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinə oriyentasiya hərtərəfli və dərinlən nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanmamış, real şərait, o cümlədən makroiqtisadi şərait və dövlətin imkanları, islahatların sosial bazasının yetişməsi nəzərə alınmaqla bu dəyişikliklərin ardıcılığı və prioriteti elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bu, bir tərəfdən məhz iqtisadi münasibətlərin (o cümlədən aqrar münasibətlərin) bazar sisteminin təşəkkülü konsepsiyasına və strategiyasına, digər tərəfdən bu münasibətlərə adekvat olan konkret iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsi və bütövlükdə aqrar münasibətlər sisteminin islahatı barədə konsepsiya aiddir.

Buna görə də ilk növbədə etiraf etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz islahatın başlanğıcında onun konseptual əsasları elmi cəhətdən dəqiq işlənmiş kursla reallaşdırılmalıdır. Və digər keçid ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda əsasən bu kurs seçilmişdir. Buna baxmayaraq hazırda inzibati amirlik sisteminin bazar sistemi ilə əvəz edilməsi, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi, xüsusi sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı sosial-iqtisadi dəyişikliklərin strategiyası ümumi şəkildə müəyyənləşdirilmiş, aqrar sahədə islahatların metodları, yolları, mexanizmləri və taktikasına münasibətdə isə müxtəlif mövqelər və yanaşmalarında mövcudluğu ölkələrin əksəriyyətində qaçılmazdır. Məsələn MDB islahatlara hazırlıq dövründə bir tərəfdən, ölkənin başdan-başa fermerləşdirilməsi ideyasının çox sürətlə, "şok" metodlarla həyata keçirilməsi ideyası irəli sürülür, digər tərəfdən bir sıra digər təmayüllü aqrar iqtisadçılar və siyasətçilər aqrar münasibətlər sistemində və aqrar sahənin strukturunda "kosmetik" dəyişikliklər aparılmasını təklif edirlər. Bu dəyişikliklər təsərrüfatdaxili demokratik yeniləşmə ilə bağlı idi.

Lakin təcrübə göstərdi ki, dövlətləşdirilmiş sosialist aqrar münasibətlər sisteminin həmişəlik ləğv edilməsi məsələsini həll etmiş şok dəyişikliklər istehsalat neqativ təsir göstərmiş, kənddə sosial gərginliyə, işsizliyə, miqrasiya proseslərinə səbəb olmuşdur: təsadüfi deyildir ki, əsasən makroiqtisadi xarakterli, ilk növbədə qiymət, maliyyə-kredit mexanizmlərində deformasiyalar, kəndin resurs bazasının məhdudlaşması, ciddi dövlət dəstəyinin və hüquqi tənzimləmənin olmaması ilə bağlı səbəblər üzündən kəndli fermer təsərrüfat ukladı gözlənilən dərəcədə inkişaf etmədi. Bu, istehsalda və kəndin sosial sferasında böhranların qayıdış imkanlarının güclənməsinin mühüm səbəbi kimi dəyərləndirilməlidir.

Ona görə də islahatın dərinləşdirilməsi konsepsiyası

nı və onun həyata keçirilməsinin sonrakı taktikasını dəqiq müəyyən etmək zəruridir (əslində bunu dəyişikliklərin başlanğıcında etmək lazım idi). Bu, aqrar siyasətin zəruri təşəbbüslərinin və bu əsasda kənd təsərrüfatında və bütövlükdə ölkənin aqrar-ərzaq sistemində böhran hallarının ardıcıl olaraq aradan qaldırılmasının zəruri şərtidir. Adətən belə hesab edilir ki, konsepsiya - hər hansı ictimai proseslərin və ya hadisələrin şərhində (təyininə) əsas anlama üsulu, rəhbər ideya və ya aparıcı niyyətdir. Bu baxımdan müasir aqrar islahat konsepsiyasında rəhbər ideya və ya onun həyata keçirilməsinin əsas niyyəti aqrar münasibətlərin təkamül yolu ilə inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarına, bazar sahibkarlığına, şəxsi marağın prioritetinə əsaslanan keyfiyyətə yeni aqrar münasibətlər sistemində keçiddir. Bu halda mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin dərinləşdirilməsi, kooperasiya münasibətlərinin inkişafı və onun ayrı-ayrı şəxslərin (fərdlərin və ya kollektivlərin) əlinə keçməsi istiqamətində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi həmin konsepsiyanın əsas elementinə çevrilir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatında bu dəyişikliklər obyektiv zəruri keçid dövrü müddətində təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Yerli və xarici xüsusi ədəbiyyatda "keçid dövrü", "keçid vəziyyəti", "keçid prosesləri" anlayışlarından kifayət qədər geniş istifadə edilir. 1861-ci ilin kəndli islahatı və P.A.Stolipinin aqrar islahatı kifayət qədər uzun dövr ərzində həyata keçirilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Aqrar sahəyə tətbiqən keçid dövrü, hətta bu dövrün müddəti barədə çox söz-söhbət gedirdi. Lakin müvafiq müddətlər gözlənilmədiyi üçün islahatlar öz strateji məqsədlərinə çatıbilmədi. Kəndlilər həqiqi azadlıq əldə etmədilər, icmalar xüsusi torpaq sahibkallığı ilə əvəz edilmədi. Bununla belə, aqrar münasibətlərin dəyişilməsində keçid dövrünün mahiyyətinə hələ də dəqiq və dürüst tərif verilmir, bir qayda olaraq təhlil həmin dəyişikliklərin zəruriliyinin, onların məqsəd və istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsi ilə məhdudlaşır.(1)

Lakin bu problemin konseptual metodoloji cəhəti prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ictimai inkişaf, onun iqtisadi və sosial tərkib hissələri daim keçid vəziyyətində olur, kəmiyyət xarakteristikaları və keyfiyyət göstəriciləri daim dəyişir. Buna görə də müvafiq elmi əsaslandırma həm metodoloji baxımdan, həm də keçid proseslərinin dövlət və təsərrüfat baxımından real idarəetmə aspektində ən yüksək iqtisadi və sosial səmərəyə nail olmaq üçün zəruridir.

Cəmiyyət, onun iqtisadi sistemi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin təkamül xarakterinə tabedir. Bu dəyişikliklər dialektik ardıcılığa riayət edilməsini nəzərdə tutsa da real həyatda onlar qeyri-müntəzəm şəkildə, müəyyən tarixi dövrlər üzrə baş verir. Marksist konsepsiyası bunu əsas götürürdü ki, artan məhsuldar qüvvələr son nəticədə sosial iqtisadi inkişafda buxovlayan istehsal münasibətləri sistemini "dağıdır", prinsip etibarı ilə yeni sosial iqtisadi sistem və istehsalın strukturunu inqilabi yolla bərqərar olur. Lakin ətalət qüvvələri qaldığına görə və məhsuldar qüvvələri siyasi prinsiplərə və ideallara uyğunlaşdırmaq zəruri olduğuna görə bu konsepsiyanın da reallaşdırılması üçün müəyyən keçid dövrü tələb olunurdu.

Məsələn, aqrar sahənin sosial strukturunu

könüllülük əsasında və süni nəzəri konstruksiyaya müvafiq şəkildə dəyişdirmək, xüsusən klassiklərin göstərişlərini əsas tutaraq kooperasiya edilmiş kəndli ukladı yaratmaq üçün keçid dövrü və ya bütün xalq kütləsinin mədəni inkişafının bütöv bir zolağı tələb edilirdi. Bu zolağı ən yaxşı halda bir-iki onillik ərzində keçmək mümkündür. Sonradan hətta məcburi kollektivləşmə və kolxozların zorla qəbul etdirilməsi üçün də sürətləndirilmiş, özü də ayrı-ayrı regionlar üzrə bir-birindən fərqli, lakin heç nə ilə əsaslandırılmayan və üstəlik, "müvəffəqiyyətdən başgicəllənmə" nəticəsində riayət edilməyən keçid müddətləri müəyyən edilirdi. İndi isə keçid dövrü utopik psevdososialist ideallar cəmiyyətinin iqtisadi inkişafının gedişinə tətbiq edilmiş deformasiyaları aradan qaldırmaq üçün zəruridir.

XIX əsrin ortalarında o vaxtkı cəmiyyətin bütün təbəqələrinin qabaqcıl nümayəndələri təhkimçilik hüququnun ictimai inkişafın bütün gedişinə ləngidici təsirini başa düşürdü. "19 fevral 1961-ci il Manifesti"ndə qeyd edildiyi kimi hətta zadəganlar da təhkimli insanların şəxsiyyəti üzərində hüquqdan könüllü şəkildə imtina etmişdilər", buna görə də əkinçilərə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun bilavasitə verilməsi kursunu qətiyyətlə və güzəştəz hərəkatla keçirmək nəzərdə tutulurdu. Lakin manifestdə təsbit edilmiş ümumi konsepsiyaya görə bu kursun praktiki reallaşdırılması zamanın münasib olmasına riayət edilməklə düzgün və sakit hərəkatla müşayiət edilməli idi ki, əkinçilərin diqqəti zəruri məşğuliyyətdən yayınmasın. Qoy onlar torpağı diqqətlə becərsinlər və onun bəhrəsini yığsınlar ki, sonradan daimi istifadə edəcəkləri və ya mülkiyyət kimi aldıkları torpaqda səpmək üçün toxum yığa bilsinlər". Bu müddəaların çox dərin iqtisadi və sosial mənası var. (1)

Əvvəlcə, nəzərdə tutulan islahatın ümumi sosial istiqaməti vurğulanır. Bu islahat tələskənliyi istisna etməli, torpağın diqqətlə becərilməsinə şərait yaratmalı və əməyə maraq göstərilməsinə, kənd təsərrüfatının və ya sosial iqtisadi ukladların müxtəlif sektorları, o cümlədən xüsusi torpaq sahibkarlığının üstünlük təşkil etdiyi yeni sektor çərçivəsində əməyin nəticələrinin artırılmasına şərait yaratmalıdır. İkincisi, islahatın ümumi ideyası münasib vaxt seçilməsinə riayət edilməklə dəyişiklikləri sakit hərəkatla, yəni aqrar quruluşun sosial strukturunda və bilavasitə əkinçinin həyat fəaliyyətində təkamül xarakterli tədrici dəyişikliklər aparılması yolu ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu cür dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən tarixi müddət və ya keçid dövrü nəzərdə tutulurdu.

Kəndlinin əməyi heç də azad əmək deyildi. Yəni təhkimli kəndli becərdiyi torpaqdan təcrid olunmuş, mülkiyyət hüququnda məhrum edilmişdi. Bu mənada, yeni aqrar münasibətlər sistemində keçid dövrünün azaldılması daha münasib olmalı idi. Ümumi milli lider H.Əliyevin cənablarının birbaşa rəhbərliyi ilə aparılan torpaq islahatları buna real misaldır. Təbii ki, dəyişikliklərin süni yolla sürətləndirilməsi həm islahat konsepsiyasında, həm də aqrar qanunvericilikdə istisna edilirdi. Hətta əməksevər, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa qabil olan kəndlinin adət etdiyi şəraitdə yeni sistemə maraq göstərməsi, həyat fəaliyyətinin fərqli şəraitinə uyğunlaşması üçün belə ona vaxt lazımdır. Başqa sözlə desək, sosial iqtisadi dəyi-

şikliklərin ümumi təkamül yolunun ayrıca, sürətləndirilmiş mərhələsi və ya tsikli olan islahatın hər hansı sosial yönümündən asılı olmayaraq müəyyən tarixi dövr və ya keçid dövrü nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə keçid vəziyyətləri və ya keçid dövrləri müasir dünyanın inkişaf praktikasında xüsusi proqramlar və qanunvericilik aktları şəklində sosial iqtisadi proseslərin məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi formasında nəzərdə tutulur və hətta rəsmiləşdirilir. Özü də bu ideyalar təkcə daxili siyasətə deyil, həm də dünyada baş verən təsərrüfat münasibətlərində, beynəlxalq münasibətlərdə, o cümlədən Avropa İttifaqı çərçivəsində beynəlxalq münasibətlərdə özünü göstərir. Məsələn, 1980-ci illərin axırlarında İsveçdə bu ölkənin Avropa İttifaqına daxil olması kursu seçilmişdir. Bununla əlaqədar, 1990-cı ilin iyun ayında İsveç parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla xüsusi proqram, 5 illik keçid dövrü haqqında müddəa təsbit olunmuşdu. Bu proqram çərçivəsində siyasət ölkənin yalnız özünü ərzaqla təmin etməsinə və ərzaq müstəqilliyinə, daxili aqrar bazanın qorunmasına və Aİ üzvü olan bütün tərəflər üçün vahid təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğunlaşmaq üçün aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

-fermerlərin gəlirlərinin qorunması (3 il ərzində tədarük qiymətlərinin azalması ilə əlaqədar baxıl istehsalçılarına dotasiyalar);

-1991-1994-cü illərdə şumlanan torpaq sahələri azalmış və onlardan alternativ məqsədlər üçün, ilk növbədə meşə salınması üçün istifadə edən fermerlərə dotasiyalar ödənilməsi;

-heyvandarlar üçün subsidiyalar (istehsal edilən məhsul kvotalarına riayət edilməsi şərti ilə hər heyvana ayrılan birbaşa ödənişlər), o cümlədən süd istehsalını artırmaqdan könüllü imtina edilməsinə görə ödənilən süd pensiyaları. (4)

Keçid dövrü proqramı praktiki olaraq hər bir fermer təsərrüfatında yaranmış vəziyyət nəzərə alınmaqla qanun qüvvəsinə malik idi. Bu o deməkdir ki, keçid proseslərini nəzarətsiz qoymaq olmaz. Beləliklə, yeni iqtisadi münasibətlər, indiki halda aqrar münasibətlər sistemində və kənd təsərrüfatında müvafiq sosial struktura keçid üçün aralıq mərhələlər olması zəruridir. Bu mərhələlərin davam etmə müddəti mövcud şəraitdən və islahatın miqyasından asılıdır. Müasir aqrar dəyişikliklər başlananda islahatın müxtəlif aspektləri, islahatın sosial bazasının yetişməsi, ardıcıl bazar yönümlü çoxukladlı aqrar iqtisadiyyatın formalaşması proseslərinin dəstəklənməsi üçün dövlətin maddi-texniki, maliyyə və başqa iqtisadi imkanlarının təmin edilməsi konkret olaraq nəzərə alınmalıdır. Bu dəyişikliklərin qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsi və onların zəruri resurslarla təmin edilmiş dəqiq və ətraflı işlənmiş proqramlarının həyata keçirilməsi çox vacibdir. Buna müvafiq olaraq islahatların zaman parametrləri və eyni zamanda bütün aqrar münasibətlər sistemində islahat konsepsiyasının və strateji kursunun mərhələləri və tam həyata keçirilmə müddətləri mütləq şəkildə müəyyən edilməli və hərtərəfli əsaslandırılmalıdır.

Yeni sistemə keçid müddəti və hazırda Azərbaycan da həyata keçirilən aqrar islahatın konkret məsələlərinin ardıcıl olaraq həll edilməsi müddəti müəyyən edilərkən digər mühüm amilləri və şərtləri, nəzərdə tutulan dəyişiklik-

lər qeyd olunanların spesifik xarakterləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Burada bir növ əks gediş edilir - aqrar sahədə münasibətlərin təbii və qanunauyğun sistemi, həqiqətən çoxukladlı kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatını dirçəldir. İctimai mülkiyyət formasından əsasən xüsusi mülkiyyətə, o cümlədən korporativ mülkiyyət formalarına (aqrifirmalar, səhmdar cəmiyyətləri, ortaqlıqlar və s.) keçid baş verir. Əgər bu əvəztməni aqrar islahatın konsepsiyasının əsas məzmunu hesab etsək və onu qanunvericilik yolu ilə təsbit etsək (indiyə qədər bu iş axıra çatdırılmamışdır və bu, islahatın strategiyasının anlaşılmasında qeyri-müəyyənliyə səbəb olur), bu halda proqnozlaşdırılan siyasi, ümumi - iqtisadi və maddi - texniki şərtlər daxilində onun həyata keçirilməsi üçün keçid dövrü (bazar münasibətləri mexanizminin bütün təsərrüfat elementləri mənimsənilmiş, yeni sosial struktur formalaşmış olduqda) təxmini hesablamalara görə ən azı 15-20 il olmalıdır. Lakin yuxarıda göstərilən şərtlərin dəyişməsindən asılı olaraq bu zaman müddəti artırıla bilər.

İstər keçid dövrünün obyektiv qanunauyğunluqlarına, istər də onun zəruri və ardıcıl mərhələlərinə riayət edilməməsi aqrar islahatın bütün gedişatına təsir göstərmək, külli məbləğdə məsrəflərə səbəb olunmasına (kənddə sosial gərginliyin artması da daxil olmaqla), keyfiyyətə yeni böhran hallarına səbəb ola bilər.

Əvvəllər aqrar böhran kənd təsərrüfatında istehsalçıların iqtisadi sərbəstliyinin olmaması, bütövlükdə inzibati amirlik sisteminin hökm sürdüyü şəraitdə kəndlilərin mülkiyyət hüququndan məhrum edilməsi üzündən kəskinləşirdisə, indi bunun əsas səbəbləri - iqtisadi azadlıqların reallaşdırılmasında özbaşnalıq, mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməməsi, dövlətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış proseslərinin iqtisadi və hüquqi tənzimlənməsindən imtina etməsi, əvvəlki sistemlə şərtlənən makroiqtisadi deformasiyaların vaxtında müəyyənləşdirilib aradan qaldırılmasına hazır olmaması, dövlətin resurs bazasının və bununla əlaqədar, bazar dəyişikliklərinin maliyyə və başqa cəhətdən dəstəklənməsi imkanlarının məhdud olması faktları ola bilər. Təbiidir ki, təqsirkar nə islahatdır, nə də onun bazar yönümlü olması - əsas təqsirkar islahatın və bazar münasibətlərinə keçidin necə baş verməsi, təkrar istehsal proseslərinin bazar özünü-tənzimləməsi və dövlət tərəfindən təşhix edilməsi proseslərinin nə dərəcədə əlaqələndirilməsi, keçid prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlar və müddətlərlə nə dərəcədə əlaqəli olmasından asılıdır.

Bu gün bütövlükdə aqrar islahatın həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı müəssisələri dövlətsizləşdirilmiş, əmtəə istehsalçıları öz əmlakının, istehsal etdikləri məhsulun və gəlirin mülkiyyətçilərinə çevrilmiş, aqrar iqtisadiyyatın real çoxukladlılığı mümkün olmuşdur. On minlərlə kəndli (fermer) təsərrüfatı və onların birlikləri yaradılmış, torpaq üzərində dövlət inhisarı ləğv edilmiş, torpaq fərdi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mülkiyyətinə çevrilmişdir. Dövlət torpaq istifadəçilərinin nisbi payı azaldılmışdır. Bu fakt Azərbaycanın kənd təsərrüfatında özəl sektorun hegemonluğunu göstərir. Kənd təsərrüfatının sosial bazar strukturu formalaşmış inkişaf etməkdədir. Tədarük sistemi, əməl sənayesi, ərzaq məhsullarının topdan və pərakəndə satışı praktiki olaraq tamamilə özəlləşdirilmişdir. Bazar infrastrukturunu yaranmaqdadır.

Kənd təsərrüfatının resurslarla təchiz edilməsi sistemi tamamilə dövlətsizləşdirilmişdir.

Təəssüf ki, aqrar sahə iqtisadiyyatında və sosial sferada işlərin vəziyyəti hələdə tam müsbət məcraya düşməmişdir. Aqrar islahatlar başlayanda bütün kateqoriyalardan olan təsərrüfatlarda ümumi məhsulun həcmi demək olar ki, yarıbayarı azalmışdı. Bu, təkcə aqrar sahənin özündə böhran hallarının güclənməsi ilə deyil, həm də daxili ərzaq bazarının real həcmi ilə, əhəlinin faktiki tədiyə qabiliyyəti ilə, yerli ərzaq məhsullarının idxal məhsulları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması ilə şərtlənmişdir. Hərçənd, inkişaf etmiş sosializm və yenidənqurma illərinə xas olan mahiyyət etibarilə durğunluq dövründəki vəziyyətdən fərqli olaraq bütövlükdə ərzaq bazarı ümumən bolluq və çeşid müxtəlifliyi ilə səciyyəvidir. Bu neqativ nəticələr çox cəhətdən uzunmüddətli keçid dövrü üçün, dəyişikliklərin təkamül yolu ilə gedişi üçün nəzərdə tutulmuş, yaxşıca götür-qoy edilmiş taktikanın olmaması ilə, eləcə də ümumi sistemin böhranı, yaranmış makroiqtisadi vəziyyət, dövlətin iqtisadi tənzimləmə funksiyalarının zəifləməsi və ya bu funksiyalardan kənarlaşması, islahat mərhələlərinə xas olan proseslərin elmi, hüquqi və proqram təminatının olmaması ilə izah edilir.

Müsbət haldır ki, artıq Azərbaycanda aqrar sahədə yeni sahibkarlıq fəaliyyətinin prinsip və qaydalarını mənimsəmiş, bazar mexanizminə yiyələnmiş çoxsaylı mədəni sahibkarlar xüsusi mülkiyyətin göstərilən formalarında ona sahiblik hüququnu bacarıqla həyata keçirən, böhranlı vəziyyətdə belə sabit və səmərəli inkişafı təmin edən istehsalçılar yaranmışdır. Həm də bu cür sahibkarların sayı artmaqdadır. Bu, islahatların bazar münasibətlərini inkişaf etdirmək strateji xəttinin düzgün və alternativsiz olmasını əyani şəkildə təsdiq edir. Bu kursun iqtisadi-hüquqi baxımdan sisetmləşdirilməsini, tənzimləndirilməsini və kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin obyektiv qanunauyğunluqları və konkret şəraiti nəzərə alınmaqla islahatların çevik taktikasının təsdiq edilməsini, peşəkarlıq dərəcəsinə, əmək fəallığına, digər şəxsi keyfiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən kəndlilərin sosial qrupları tərəfindən islahatın təşkilati-hüquqi formalarının şüurlu şəkildə seçilməsini nəinki istisna etmir, hətta bunu vacib vəzifə kimi nəzərdə tutur.

Müasir aqrar elmin ayrı-ayrı nümayəndələrinin fikirlərinə əsasən "tənəzzül" yoxdursa, onlar bunu hiss edib bilməz, aqrar iqtisadiyyatda və bütövlükdə yəni aqrar sahədə baş verən neqativ meyillər islahat konsepsiyasının və onun strateji bazar münasibətləri kursunun deyil: ölkədə ümumi sistem böhranının; bazarın real tutumunun; yerli ərzaq istehsalçılarının əksəriyyətinin əcnəbilərlə müqayisədə rəqabət qabiliyyətli olmamasının; islahatların həyata keçirilmə taktikasında yol verilmiş səhvlərin (tələskənlik, keçid dövrünün zəruriliyinin lazımınca qiymətləndirilməməsi, bazar iqtisadiyyatı qanunlarına adekvat metodlarla dövlət tənzimlənməsinin zəifləməsi və s.) nəticəsidir. Bura ali hakimiyyətin zəruri olan sərt siyasi əzminin də (demokratik prinsiplər çərçivəsində) olmaması vacibdir. (5)

Aqrar sahədə real vəziyyətin və onun aşkar inkişaf perspektivlərinin məsuliyyətlə dərk edilməsi bu qənaətdə gəlməyə imkan verir ki, ölkəyə yeni aqrar siyasət deyil, keçid dövrünün reallıqlarına uyğun olaraq bəyan edilmiş ba-

zar islahatlarının strateji kursunun elmi cəhətdən əsaslandırılması lazımdır. Son illərin böhranlı şəraitində davam gətirə bilmiş və bazar iqtisadiyyatı zəminində inkişaf perspektivləri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı və bütövlükdə aqrar sahənin müəssisə və təşkilatlarına münasibətdə dövlət tərəfindən fərqli qaydada həyata keçirilən, hərtərəfli düşünülmüş maliyyə-investisiya, maddi-texniki və təşkilati-idarəetmə tədbirləri sistemi lazımdır. Eyni zamanda ölkənin aqrar sahəsi və aqrar-ərzaq sistemi üçün daha əlverişli makroiqtisadi şərait yaradılmalıdır.

Əhalini yüksək keyfiyyətli yerli ərzaqla tam təmin etmək üçün dövlət kənd təsərrüfatına həqiqətən məqsədli və ciddi ünvanlı dəstək verməli, onun səmərəliliyinin artmasına kömək etməlidir. Əslində isə hadisələr əks istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, Azərbaycanın spesifikasiyası, onun real iqtisadi vəziyyəti, dövlətin faktiki maliyyə imkanları və başqa amillər nəzərə alınmadan dünya praktikasının bu və ya digər nümunələrinə istinad etməklə aqrar sahənin dəstəklənməsi miqyaslarını və həmin tədbirləri mexaniki şəkildə Respublika şəraitinə köçürmək lazımdır. Eyni zamanda aqrar-ərzaq sisteminin bütün səviyyələrində vəziyyəti mütləq dəyişmək, mübadilənin dəyər nisbətlərinin ekvivalentliliyini təmin etmək, kəndin məqsədyönlü proteksionist dəstəklənməsini artırmaq lazımdır.

Aqrar-sənaye kompleksinin dəstəklənməsi üçün ümumi büdcədən ayrılan vəsaitlər ölkədə istehsal edilən ümumi daxili məhsulun formalaşmasına və büdcənin mədaxil hissəsinə aqrar sahənin payına adekvat deyildir.

Təhlil göstərir ki, hazırda kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında ümumi pozitiv meyllər mövcuddur. Belə güman etməyə əsas var ki, vəziyyət bu cür davam edərsə, yaxın illərdə aqrar sahədə istehsalının sabitləşməsi təmin ediləcək, bazar infrastrukturunun əsaslarının formalaşması başa çatdırılacaq, kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar sahənin sabit inkişafı üçün zəruri texniki, texnoloji, təşkilati və iqtisadi şərait yaranacaqdır.

Sosial sahədə böhrandan çıxmaq üçün kənd və şəhər əhalisinin həyat səviyyəsində mövcud fərqlər aradan qaldırılmalı, kənd əhalisinə sosial xidmətin zəruri standartları təmin edilməlidir. Ekoloji cəhətdən təmiz və bütün canlılardan ötrü təhlükəsiz qida məhsulları istehsalının təmin edilməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Aqrar böhranın aradan qaldırılması yollarında əmək məhsuldarlığının və onun resurs təminatının artırılması hesabına kənd təsərrüfatı işçilərinin gəlirlərinin davamlı artımını gözləməyə dəyər. Bunun üçün daim dəyişməkdə olan bazar mühitində aqrar sahənin müxtəlif sahələrini və təsərrüfat subyektləri qruplarının məqsədləri və onların inkişafının maraqları arasında uyğunluq təmin edilməlidir. Elə etmək lazım-

dır ki, dövlət tənzimləməsi xarakterli müxtəlif tədbirlər, bazar şəraitinə uyğun sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün vəsait ayrılması ilk növbədə iqtisadi səmərə meyarları baxımından qiymətləndirilsin.

Keçid dövründə bazar təsisatlarının yenidən formalaşdığı mərhələdə ərzaq bazarlarının sabitliyini və ölkənin ərzaq müstəqilliyini təmin edən tədbirlər görülməlidir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, aqrar böhrandan çıxış yolu hazırda həyata keçirilən islahatın konsepsiya və strategiyasını dəyişməkdən ibarət deyil. Çıxış yolu islahatın əsas prinsiplərinin ardıcıl, ölçülüb-biçilmiş və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, keçid dövrünün şəraitinə və qanunauyğunluqlarına əsasən islahatın taktikasına zəruri düzəlişlər edilməsindən və kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi, onun məqsədli şəkildə dəstəklənməsi üçün yuxarıda qeyd edilən tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir.

Hələ də davam edən böhran hallarının aradan qaldırılmasının konkret problemləri ciddi nəzəri araşdırmalar və səmərəli mexanizmlər yaradılmasını tələb edir. Aqrar islahatların başa çatdırılması, kənd təsərrüfatının davamlı və səmərəli inkişaf yoluna qədəm qoyması üçün ilk növbədə bazar münasibətləri sistemi tənzimlənməlidir. Bu problemin kompleks həllinə paralel olaraq və onunla sıx qarşılıqlı əlaqəli şəkildə bazar qanunlarına adekvat optimalaşdırma sahəsində elmi əsaslandırma zəruridir. istehsalda və kəndin sosial inkişafında qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət və təsərrüfat idarəetmə metodları və mexanizmləri əlaqələndirilməlidir. Bu da öz növbəsində iqtisadi effektivliyin nəzəri, elmi-metodiki və tətbiqi məsələlərinin nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Burada mövcud problemlərin bazar iqtisadiyyatı əsasında məqsədyönlü şəkildə həllinin elmi cəhətdən əsaslandırılması sonrakı təhlilin predmeti olacaqdır.

XÜLASƏ

İqtisadi terminalogiyada iqtisadi sistemin tipindən asılı olaraq böhran anlayışı müxtəlif kontekstlərdə izah olunur. Məsələn: Sovet iqtisadçı alimləri böhran hallarını yalnız kapitalist iqtisadi sistemə şamil edərək sosialist istehsalı üçün bu katoqoriyanı o qədər də böyük mahiyyət kəsb etmədiyini sübut etməyə çalışmışlar. Baxmayaraq ki, sosialist iqtisadi sistemində də böhran halları baş verir və gizli xarakter daşıyırdı.

Bu mənada aqrar böhran anlayışının yeni tələblər baxımından tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Məqalədə aqrar böhran onun səbəbləri, nəticələri və aradan qaldırılmasına qarşı elmi mülahizələr yürədülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ленин В.И. К деревенской бедноте. Полн.собр. соч. т.7. с.181.
2. Ключевский В.О. Из литературного наследия. М.: Современник, 1991. с.451.
3. Крестьянская реформа в России 1861 г.: Сборник законодательных актов. М.: Юридическая литература, 1954. с.39-80, 93-132.
4. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. М.: Мысль, 1991. с.505-506.
5. S.V.Salahov. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı 2004. səh. 504.